

17. Shapoval, Yu. (2001). *Komunistychna tsenzura v Ukraini: shtrykhy do portreta* [Communist censorship is in Ukraine: strokes are to the portrait]. *Bahmutskyi Shliakh*, 1-2. [in Ukrainian].

18. Yurchuk, V. I. (1995). *Kulturne zhyttia v Ukraini u povoeni roky: svitlo i tini* [Cultural life is in Ukraine in post-war years: Light and shadows]. Kyiv: Asotsiatsiia «Ukraina». [in Ukrainian].

Oksana Fedotova,

Doctor of Historical Sciences, Professor of Kyiv National University of Culture and Arts

MUSICAL LITERATURE IN LIBRARIES OF THE UKRAINIAN SSR AS THE OBJECT OF CENSORSHIP (1946-1952)

The article deals with the direction of the Soviet censorship institutes' work on the ideological control of musical literature in the Soviet Ukraine during 1946-1952.

The purpose of the proposed article is to show features of the implementation of censorship of music works in the libraries of the Ukrainian SSR.

In his work the author used such methods: a retrospective, source analysis, problem-chronological, descriptive, analytical, theoretical generalization, and others.

The study describes the practice of reviewing ideologically harmful works of the press, which were subject to withdrawal from the funds of the public use.

The specificity of the restriction of musical works in the course of inspections of library funds disclosed by the researcher.

Special attention is paid to the lists of authors of music, music treatments and texts that were declared «enemies of the people». Preparation of the proscriptions of books banned personalities of the Book chamber of Ukraine was analyzed by author.

As a result of the analysis of archival sources the scientist showed mechanism for the prohibition of printed editions, the process of transferring publications in closed funds.

The author came to the conclusion that in the late 1940's-early 1950-ies musical literature was limited, it did not correspond to the Soviet ideology, especially the works of composers and musicologists, who were called «bourgeois nationalists».

As author proves, the limitations of printed works subsequently had negative impact on the further development of Ukrainian culture.

К е у о р д: musical literature, a library, Soviet censorship, ideological control, restriction of musical publications, checking libraries, closed funds, prohibition of printed editions, proscriptions.

Стаття надійшла до редакції 19.06.2018 р.

УДК 94(477):03

Олександр Музичко,

канд. історичних наук, доцент Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Південноукраїнські історики в енциклопедичному дискурсі XIX–XX ст.

У статті проаналізовано участь вчених-істориків, які мешкали і працювали у Південній Україні у XIX – на початку XX ст., у тогочасних енциклопедичних проєктах. Встановлено, що головний внесок в енциклопедичну справу зробили одеські автори. Їх статті присвячені широкому колу питань з історії та історіографії. Відзначається, що більшість південноукраїнських істориків стали героями окремих статей у енциклопедичних виданнях XIX–XX ст., що створює міцну історіографічну основу для досліджень їх біографій.

К л ю ч о в і с л о в а: книгознавство, біографістика, історіографія, вчені-історики Новоросійського університету в Одесі, Енциклопедичний словник Брокгауза і Єфрона, Православна енциклопедія, Єврейська енциклопедія, Російський біографічний словник, Енциклопедія українознавства.

Наприкінці XVIII ст., коли побачила світ знаменита «Енциклопедія» французьких просвітителів, серед інтелектуалів, зокрема й ідеологів національних рухів, запанувало уявлення про енциклопедії як інструмент впливу на масового читача, і водночас як проміжний підсумок розвитку наукових досліджень. Доба позитивізму, починаючи з середини XIX ст., лише посилила таке уявлення, адже для позитивістів накопичення фактів було найважливішим показником об'єктивності та прогресу. Видання енциклопедій, словників, мап, історій окремих країн, народів постало на порядок

денний як показник зрілості народу, нації. І сьогодні енциклопедії залишаються головним універсальним джерелом масових знань, засобом структурування наукових досягнень, лаконічним способом самопрезентації певного автора-дослідника. У середовищі істориків, а серед них було багато націєтворців, громадських діячів, просвітителів, енциклопедичний жанр стабільно викликав підвищений інтерес. З численних прикладів активної участі провідних вчених у створенні енциклопедій згадаємо лише британця Еліса Міннза, його статті про слов'янські народи, античні міста на території України у «British

Encyclopaedia» (1911) та видатного польського історика Тадеуша Корзона як автора численних публікацій з історії Польщі у «Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana», до редакційного комітету якої він входив з 1889-го по 1901 р.

Мета статті – висвітлити участь південноукраїнських істориків у енциклопедичних проектах кінця XIX – 20-х років XX ст. Джерелами нашого дослідження є, передусім, їх відповідні публікації, а також інші, епістолярні, актові та мемуарні, матеріали. У наявній історіографії існують лише побіжні згадки про відповідний напрям діяльності південноукраїнських вчених-істориків, адже він традиційно вважається похідним і не дуже суттєвим в їх творчих біографіях.

Першими південноукраїнськими істориками, які взяли участь у реалізації енциклопедичних проєктів, були М. І. Надеждін і В. В. Григор'єв. Ще наприкінці 1830-х рр. вони друкувалися в «Енциклопедичному лексиконі» (видання А. Плюшара). Крім того, В. В. Григор'єв долучався до підготовки восьмого тому столичного «Военного энциклопедического лексикона». Його авторством позначені статті з історико-сходознавчої тематики: «Мавраннегр», «Маври», «Магреб», «Мамелюки».

Академік Санкт-Петербурзької Академії наук, кримчанин П. І. Кеппен жив, так би мовити, на «два полюси» – у столиці та Криму, де мав маєток, у якому подовгу працював, вивчаючи історію півострова. Спираючись на зібрані матеріали, вчений опублікував низку статей про міста Криму, їх історію, заснування у петербурзькому «Географічно-статистично-му словнику Російської імперії».

Наприкінці XIX – початку XX ст. одеські історики більш активно долучаються до реалізації масштабних енциклопедичних проєктів. У 1890-х рр. в «Енциклопедичному словнику» знаменитого столичного акціонерного видавництва Ф. А. Брокгауза і І. А. Єфрона були опубліковані великі статті трьох професорів кафедри загальної історії Новоросійського університету (НУ). Ф. І. Успенський підготував матеріал про Візантійську імперію (згодом його передрукували у другому виданні цієї енциклопедії на початку XX ст. з незначними доповненнями) [16], а Є. М. Щепкін – про лицарство у Західній Європі, Семирічну війну та хронологію. Натомість Р. Ю. Віппер, хоча й працював в Одесі значно менше Є. М. Щепкіна, опублікував 14 статей [2; 3]. Майже всі вони були присвячені історії протестантизму, основним його течіям (зокрема кальвінізму) та провідним ідеологам (М. Падуанському, М. Лютеру, Ж. Кальвіну, Д. Ноксу). Перу згаданих вчених нале-

жало чимало публікацій і на дотичні теми, наприклад, про англійського гуманіста Т. Мора, німецького католицького історика протестантизму В. Кампшульте, монархомахів Ж.-Б. Машо, Д. Ньюмана, статті про хронологію тощо. Варто зауважити: якщо для Р. Ю. Віппера і Є. М. Щепкіна енциклопедичні статті були популяризацією висновків з їхніх наукових праць, передусім, дисертацій про Ж. Кальвіна (Р. Ю. Віппер) та австрійсько-російські відносини доби Семирічної війни (Є. М. Щепкін), з якими вони увійшли у високу науку як провідні спеціалісти Російської імперії, то для Ф. І. Успенського його стаття була значною мірою підготовчою у реалізації більш масштабного проєкту – написання першого у вітчизняній історіографії великого узагальнюючого нарису про Візантійську імперію. Незважаючи на енциклопедичний жанр, що спонукав до лапідарності, великий обсяг згаданих статей дав змогу одеським авторам вкласти у тексти не лише фактаж, але й ґрунтовні концептуальні висновки. Зокрема, Р. Ю. Віппер показав суперечливий характер Реформації, чітко виокремив основні риси її провідників, Є. М. Щепкін обґрунтував велике значення Семирічної війни для ідеології та політики держав-учасниць, Ф. І. Успенський розкрив високий рівень культури Візантії, тим самим «реабілітуючи» її від попередніх закидів у регресивності.

Професор кафедри класичної філології, антикознавець О. М. Деревницький опублікував у виданні Ф. А. Брокгауза і І. А. Єфрона 8 статей. Найбільш ґрунтовна з них була присвячена історії новогрецької літератури. Історик виокремив 3 великих періоди в її розвитку: 1453–1700 рр.; 1700–1800 рр.; 1800–1900 рр. Історію грецької літератури впродовж другого та третього періодів вчений проаналізував у контексті грецького національного відродження [4].

Серед одеської професури найбільша кількість публікацій (55) у цьому знаменитому виданні належить професору кафедри історії всесвітньої літератури О. І. Кірпічнікову. Його статті відображали не лише основні науково-педагогічні інтереси вченого, але й побічні. Так, йому належить авторство статті про Бога стародавніх східних слов'ян – Дажбога. Один з матеріалів присвячений книзі як загальнокультурному явищу. Усі, хто виявляє інтерес до україністики, й досі не обходять увагою велику статтю про Мелетія Смотрицького, в якій О. І. Кірпічников високо оцінює українського церковного діяча кінця XVI – першої половини XVII ст. Велику кількість статей вчений присвятив історії німецької та російської літератури. Найбільш фундаментальними є його публікації про Ф. М. Достоевського, О. С. Пушкіна, М. М. Ка-

рамзіна, про німецьких літераторів. Що характерно, у статті про М. М. Карамзіна одеський історик виступив і в ролі історіографа, адже детально описав його внесок в історіографію. Відзначаючи великий вплив М. М. Карамзіна на думки сучасної йому еліти, О. І. Кірпічніков водночас вказував на його недосконалість як історика [7]. У статті «Німецька література», О. І. Кірпічніков не намагається періодизувати її розвиток, а обмежується лише характеристиками творчості окремих письменників.

Професорську корпорацію одеських авторів енциклопедії вдало доповнювали видатні єврейські історики. Наприклад, С. М. Дубнов, який у 1890–1903 рр. мешкав в Одесі, опублікував у 26 і 27 томах Енциклопедії дві великі статті про релігійні рухи серед євреїв Польщі і України: хасидизм та франкізм. Інший єврейський історик Й. Г. Клаузнер взяв активну участь у 6-томному видавничому проєкті Брокгауза і Єфрона: «Еврейская энциклопедия». Його авторству належить 9 статей з історії іудаїзму у різних томах видання. Вчений також наголошував на необхідності видання енциклопедії іудаїзму на івриті [8]. До речі, саме в цей період (1895–1896 рр.) в Одесі працювала комісія Товариства поширення просвітництва євреїв, яка обстоювала ідею видання єврейської енциклопедії в Російській імперії російською мовою (так званий план Ахад-Гаама) [6, с. 202].

Не менш активно одеські вчені друкувалися на сторінках «Нового енциклопедичного словника». Так професор кафедри історії руського права НУ В. В. Сокольський надрукував у Словнику дві великі статті про збірник законів грузинського царя Вахтанга та Візантійське право, а його колега по кафедрі О. Я. Шпаков – про видатного історика права Ф. І. Леонтовича. Викладач Одеських вищих жіночих курсів К. В. Флоровська опублікувала низку статей про середньовічну культуру, зокрема, релігію, хоча більшість з них не були нею підписані. Не виключено, що саме вона є автором статей про ліонського архієпископа IX ст. Агобарда, архієпископа Магдебурзького X ст. Адальберта, про Папу Римського кінця XIV – початку XV ст. Боніфация IX, про світських осіб, маркіза Монфератського Боніфация, німецьких імператорів XI ст. Генріха III, Генріха IV та їх церковну політику [12].

Однак, найбільшим є доробок професора кафедри загальної історії НУ В. Е. Крусмана, який входив до титульних, неодмінних авторів Енциклопедії. Він писав на теми середньовічної та ранньомодерної історії Західної Європи, переважно Англії та Німеччини. Ось неповний перелік його статей: «Альфред Великий», «Англія (історія до 1688 року)», «Бекет»,

«Бедфорд», «Вільгельм I Завойовник», «Вітенагемот», «Вітербо», «Велика хартія вольностей», «Відродження», «Ганза», «Гільдії», «Гогенштауфени», «Генріхи Англійські», «Германія» та ін. Ще один представник одеського вишу В. Ф. Буряченко у 1910-х рр. консультував редактора «Нового енциклопедичного словника» К. Арсеньєва щодо джерел та літератури про український та білоруський національні рухи [17, арк. 3–4, 9].

Дещо меншою була співпраця одеських вчених з «Настільним енциклопедичним словником видавництва Гранат». У 3-му томі цього видання С. М. Дубнов опублікував статті «Єврейська література», «Ізраїльський народ», «Ізраїльське царство», «Іудейське царство», а професор кафедри філософії НУ М. М. Ланге упродовж 1911–1916 рр. підготував для Словника 18 статей. Половина з них були ґрунтовними біографічними нарисами, присвяченими великим філософам античності та нового часу: Геракліту, Гоббсу, Бруно, Лейбніцу, Канту, Гегелю, Конту, Бредлі, Гюйо.

Приділяючи велику увагу у своїх публікаціях біографіям, одеські історики отримали можливість взяти участь у кількох суто біографічних енциклопедичних проєктах. Так, у шести томах «Критико-біографічного словника російських письменників та вчених» С. А. Венгерова, що видавався у 1889–1904 рр. було опубліковано 9 статей професора кафедри історії російської літератури НУ В. О. Яковлева, 2 статті О. І. Кірпічнікова та 1 стаття О. О. Андрієвського про його брата М. О. Андрієвського.

Усі статті В. О. Яковлева містили не лише біографічні факти, а й аналіз поглядів, творчого доробку персоналії з використанням різноманітних джерел, зокрема, й усної історії. Наприклад, у статті про діяча болгарського національного відродження В. Є. Априлова В. О. Яковлев використав спогади іншого болгарського діяча М. Х. Палаузова. Завдяки такому підходу створювався складний, «кольоровий», але максимально об'єктивний біографічний портрет. Хоча не завжди досить суворі оцінки біографа сприймаються сучасними дослідниками. Так, піддається сумніву «вирок», який у свій час виніс В. О. Яковлев кримському археологу А. Б. Ашику. На думку вченого, його праці не вирізнялися науковістю, а були лише зібраннями фактичних даних [18; 15, с. 279]. Інколи В. О. Яковлев використовував енциклопедичні шпальти, щоб обґрунтувати ту чи іншу пропозицію, зокрема про видання в одному томі усіх невеличких творів одеського археолога-античника П. В. Беккера.

Окрім авторських статей у словнику С. А. Венге-

рова було опубліковано 5 автобіографій істориків: одеських Д. І. Азаревича, О. Ф. Базінера, О. О. Башмакова, Г. Ф. Блюменфельда та катеринославського О. О. Андрієвського.

На жаль, низка вже підготовлених статей так і залишилася в рукописному варіанті в особовому архіві С. А. Венгерова. Насамперед, це змістовні автобіографії С. Л. Аваліані, В. Ф. Лазурського, історика-священника І. Х. Стрельбицького, стаття І. Л. Смоленського про свого батька, лідера української одеської громади кінця XIX ст. Л. А. Смоленського [13].

Найвидатнішим біографічним виданням у Російській імперії означеного періоду був «Русский биографический словарь» за редакцією О. О. Половцова. Вагомий внесок у це видання зробив кримський морський офіцер П. І. Белавенець. Ним було підготовлено 51 статтю про відомих російських флотоводців.

Із одеських істориків найбільше статей, десять, опублікував у Словнику професор кафедри російської історії НУ О. І. Маркевич. Більшість з них є, безумовно, українознавчими: про Михайла та Миколу Ханенків, Богдана та Юрія Хмельницьких, П. І. Калнишевського, Г. Ф. Квітку, М. І. Костомарова. Стаття про Б. Хмельницького містить не лише фактаж, але й розгорнутий аналіз особистості гетьмана [9]. О. І. Маркевич відстоював виважену позицію між радикальним негативізмом П. М. Буцинського та глорифікацією з боку М. І. Костомарова. Одеський історик вважав, що Б. Хмельницький був розумний, але не геній, йому не вдалося стати видатною державною особою, адже він не сповна засвоїв макіавеллізм. На думку дослідника, гетьман зберігав прихильність до польського устрою, який загалом був його ідеалом, він не думав про інтереси народу, тому і не став народним героєм, а залишився лише знаряддям об'єднання з Росією, яке було підготовлене попередньою історією цих країн. Вважаємо, що М. П. Василенку, стаття якого про Б. Хмельницького з'явилася в Енциклопедії Брокгауза через 2 роки після статті О. І. Маркевича, не вдалося «перевершити» одесита, і не лише через значно менший обсяг публікації, а тому, що вона не містила концептуальних узагальнень. Те саме можна сказати, порівнюючи статті про М. І. Костомарова у «Брокгаузі» В. О. Мякотіна і О. І. Маркевича. Аналіз одеситом поглядів М. І. Костомарова слід визнати вірцевим, він охопив усі нюанси його стилю як історика та історіософа [10].

Значно скромнішою була участь у «Русском биографическом словаре» двох інших одеських професорів: В. О. Яковлева (4 статті) і Б. В. Варнеке

(2 статті). Хоча 5 статей В. О. Яковлева залишилися ненадрукованими, їх оприлюднили лише в наш час, у додаткових томах РБС.

Професор кафедри історії російської літератури НУ С. Г. Вілінський брав активну участь у харківському проекті «Народная энциклопедия научных и прикладных знаний». Лише впродовж 1910 р. тут було опубліковано 23 його статті на історико-літературні теми.

Його університетський колега, професор кафедри історії християнської церкви О. П. Доброклонський співробітничав з «Православной богословской энциклопедией», що видавалася у Санкт-Петербурзі у 1900–1911 рр. [5, с. VI]. Одесит подав до редакції видання 8 статей: «Константин V», «Копроним», «Константин VI визант. император», «Констанций II», «Косой Феодосий», «Св. Косьма Халкидонский», «Квириин Кульман», «Люблинский сейм 1569 и уния». Однак, на 12-му томі видання було припинено на гаслі «Константинополь». Статті О. П. Доброклонського мали увійти до 13-го тому.

Беручи участь у різних енциклопедичних виданнях «на стороні», південноукраїнські вчені намагалися започаткувати і власний проект. 11 жовтня 1914 р. на засіданні Одеського бібліографічного товариства при НУ була заслухана доповідна записка Л. О. Чижикова з пропозицією започаткувати видання словника місцевих уродженців та діячів Півдня. За задумом, статті цього видання мали виглядати на кшталт формулярних списків. Доповідь викликала дискусію, зокрема щодо змісту поняття «місцевий діяч». Так і не дійшовши згоди, члени товариства вирішили обмежитись Одесою. Перші варіанти статей мали публікуватись в «Известиях» товариства. Подальшою долею проекту опікувалась створена комісія, до складу якої увійшли голова товариства, професор кафедри російської історії Новоросійського університету І. А. Линниченко та члени Л. О. Чижиков, О. М. Де-Рібас, А. В. Флоровський, С. Л. Аваліані [1].

Одеські історики долучалися і до розроблення проблематики, пов'язаної з історією іудаїки. С. М. Дубнов у 1892 р. встановив контакти з віденським публіцистом Ісидором Зінгером щодо участі у виданні енциклопедії єврейських знань німецькою або французькою мовами. Австрійський проект цілком відповідав концепції С. М. Дубнова, яку він виклав у своїй відомій статті, що закликала до систематизації даних з єврейської історії, підготовчої роботи задля подальшого видання великого компендіуму. Час спливав, а реалізувати задумане ніяк не вдавалося. На початку XX ст. той самий І. Зінгер зумів організувати видання у Нью-Йорку «The Jewish

Encyclopedia», в якому С. М. Дубнов став редактором-консультантом з історії російських євреїв. Йому надсилалися у великих свитках на пергаменті надруковані списки статей в алфавітному порядку з пробілами для вставки назв, яких бракувало. Упродовж кількох років С. М. Дубнов надсилав ці матеріали до США з доповненнями. Він листувався у справах редагування з редакторами відділів: загальноєврейської історії Готардом Дейтшем та російсько-єврейської історії Германом Розенталем. Кожен том, що виходив друком, С. М. Дубнов сприймав як свято [6, с. 187, 202, 245, 260]. Упродовж 1903–1904 рр. в Енциклопедії було надруковано 3 статті одеського іудаїста: про Ваад чотирьох країн, Якоба Франка, Хасидизм [19].

Накопичений досвід підготовки енциклопедичних видань в означений період прислужився радянським історикам у 1920-х – на початку 1930-х рр. Одеські вчені в цей час готували видання біобібліографічного словника діячів Степової України, активно співпрацювали з ленінградською Русько-візантійською комісією Академії наук СРСР щодо перевидання словника Дюканжа [18 с. 84], а також з Постійною комісією ВУАН для складання Біографічного словника діячів України (1918–1933) [14]. Останнім виявом енциклопедичної діяльності наших вчених були статті у першому виданні «Большой советской энциклопедии» на початку 1930-х рр. одеського медієвіста, франкознавця, вихованця Новоросійського університету О. Л. Вайнштейна.

Роблячи вагомий внесок в енциклопедичну справу, історики з південноукраїнських земель популяризували не лише свої здобутки, але й напрацювання своїх попередників, колег. Таким чином закладалася основа для перетворення енциклопедій на своєрідний тезаурус південноукраїнської історіографії, матрицю для подальшої систематизації та просопографічного аналізу історіографічного процесу на території Південної України. Звичайно, найбільше інформації про південноукраїнських істориків містить Енциклопедичний словник Брокгауза і Єфрона – 130 окремих статей. Вони розповідають про осіб, котрі незалежно від свого фаху торкалися питань минувшини. На жаль, далеко не до всіх героїв відповідних статей застосовувалися адекватні дефініції. Лише невелика їх частина була названа авторами статей одним словом – історик або археолог. У деяких випадках відсутність цієї дефініції відверто дивує. Так, відомі історики О. О. Андрієвський, О. П. Доброклонський, Г. О. Афанасьєв названі, відповідно, «письменник та педагог», «письменник» та «журналіст». Щось подібне відбулось і з дослідниками історії права та літератури. До деяких з них (наприклад, Ф. І. Леонтовича,

О. І. Кірпічнікова, В. М. Мочульського) застосована дефініція «історик права», «історик літератури», тоді як у більшості випадків варто було б писати «юрист», «філолог». Найбільше статей про південноукраїнських істориків до цього видання написав їх столичний колега В. Є. Рудаков. Автором декількох матеріалів був М. І. Сумцов. Окремі статті належать авторству таких видатних істориків, як М. І. Карєєв і В. П. Бузескул. Здебільшого автори досить стримані у своїх характеристиках, хоча зрідка на початку статей ними вживаються такі суб'єктивні дефініції, як «відомий», «видатний», «знаменитий», «талановитий». Історіографічні характеристики зводяться переважно до перерахування фактів. Лише інколи трапляються більш сутнісні характеристики, а в окремих випадках навіть критичні нотки. Так, М. І. Карєєв і С. О. Венгеров досить позитивно оцінюють наукову діяльність Р. Ю. Віппера і О. І. Кірпічнікова, натомість у статті В. П. Бузескула про В. К. Надлера йдеться лише як про історика-оповідача, котрий обмежувався у своїх дослідженнях описом політичної історії. Суперечливі оцінки містять також статті про О. С. Великанова і В. М. Мочульського.

Крім Енциклопедії Брокгауза і Єфрона інформацію про південноукраїнських істориків можна віднайти і у відомому «Російському біографічному словнику». Це, зокрема, статті Геннаді, Язикова, Половцова, Венгерова та інших, загалом 41 матеріал. Така обмежена кількість має просте пояснення – за об'єкт вивчення бралися винятково померлі особи. У «Критико-біографічному словнику російських письменників та вчених» С. О. Венгерова (6 томів та «Джерела» до цього словника (4 томи) було розміщено відповідно 15 і 93 статті. Друге з цих видань було лише довідковим. Натомість «Критико-біографічний словник...» містив аналітичні статті. Майже всі публікації у цьому виданні підготовлені вищезгаданими південноукраїнськими істориками, передусім М. М. Ковалевським, В. О. Яковлевим та ін. Серед інших видань ґрунтовністю своїх матеріалів вирізнялася «Православна енциклопедія». Взяти хоча б біографію одеського історика релігій, протоієрея О. М. Клітіна [20].

Унікальним здобутком єврейської громади Російської імперії стало видання на початку ХХ ст. російською мовою багатотомної «Єврейської енциклопедії» у знаменитому видавництві Брокгауза і Єфрона. На її сторінках були розміщені матеріали про 16 істориків, які тривалий час працювали на теренах Південної України, здебільшого у Одесі (С. М. Дубнов, Й. Г. Клаузнер, Б. Л. Сегаль та ін.). Зауважимо, що один з цих істориків, професор історії права Новоросійського університету Ф. І. Леонтович не належав до єврейсь-

ких істориків, хоча фігурував на сторінках цієї енциклопедії винятково завдяки своєму вагомому науковому доробку, що включав декілька праць з історії правового життя євреїв Східної Європи. Стаття про антикознавця М. І. Мандеса з'явилася в Енциклопедії лише завдяки його єврейському походженню, хоча він не студював історію євреїв і був далеким від єврейської культури. Натомість, упорядники «Руської енциклопедії» включили до одного з її томів статтю про класика єврейської історіографії С. М. Дубнова, напевно, з огляду на російську мову більшості його праць та великий авторитет серед російсько-єврейських діячів.

Енциклопедичні проекти другої половини XX ст. відображають усю суперечливість того часу, зокрема, ідеологічне протистояння між радянськими та українськими діаспорними історіографами. Автори головного енциклопедичного проекту діаспори «Енциклопедії українознавства» обрали апробований ще у 1920-х рр. у системі ВУАН критерій для включення певної особи до числа героїв словникових статей: територіальний. Таким чином, до Енциклопедії потрапили не лише українські (світоглядно, етнічно та культурно) особистості, котрі певний час працювали у південних регіонах України, але й представники інших націй, загалом 59 осіб. Що характерно, автори статей звертали увагу не так на національне походження та світогляд персоналії (через складність цих понять), як на місце народження. В описі життя перевага віддавалася фактографізму та бібліографізму. Проте, у статтях про А. О. Скальковського, М. Є. Слабченка (О. П. Оглоблін), Д. І. Яворницького (А. І. Жуковський) присутні важливі оцінки. Зокрема, О. П. Оглоблін відзначає цінність праць історика Нової Січі А. О. Скальковського для сучасної науки завдяки використанню вченим цінної джерельної бази, незважаючи на романтичний підхід та ідеалізацію козацтва (цікаво, що подібні докори лунали і з іншого боку «залізної завіси»). Описуючи діяльність М. Є. Слабченка, О. П. Оглоблін наголошує на тому, що цей історик у 1920-х рр. створив в Одесі осередок української історичної науки. Напевно, деяка незавершеність проектів М. Є. Слабченка через репресії стримала О. П. Оглобліна від вживання поняття «школа», що було виправлено вже у новітній українській історіографії. Історіографічним об'єктивізмом просякнута характеристика, яку дає Д. І. Яворницькому А. І. Жуковський. Він відзначає джерельну цінність його праць, але водночас наводить закиди на адресу вченого з боку радянської історіографії щодо ідеалізації історії України.

«Радянська історична енциклопедія» містить 19

статей про південноукраїнських істориків, а її український відповідник «Радянська енциклопедія історії України» – 34. Цілоком у душі радянської історіографії статті сповнені безапеляційністю оцінок (наприклад, корінний киянин І. А. Линниченко названий російським істориком, а уродженець Росії, цілоком російський за світоглядом історик М. М. Мурзакевич – українським). Виключно прихильно автори енциклопедії, відомі українські радянські археологи, висловлюються про своїх попередників – перших південноукраїнських археологів, що стало своєрідною їх реабілітацією в історіографії. Проте, для репресованих істориків, зокрема таких як М. Є. Слабченко, місця в Енциклопедії не знайшлося.

У 1960–1970-х рр. у Москві побачили світ перші спеціалізовані енциклопедичні довідники, присвячені історикам. До видання «Слов'янознавство у дореволюційній Росії» увійшло 32 статті про південноукраїнських істориків [21]. Звісно, не обійшлося без суттєвих упущень. Найбільш значущим є відсутність у цій книзі згадки про видатного одеського, а потім празького, славіста А. В. Флоровського. Понад 70 істориків було включено до біобібліографічного видання, що продовжило Венгерівську традицію, – «Історія історичної науки у СРСР. Дожовтневий період» [22]. Оригінальною рисою посібника є спроба його авторів класифікувати істориків за напрямками їхньої наукової діяльності. Так, до рубрики «Історики Росії» було включено 29 осіб; «Всесвітні історики» – 23; «Історики України» – 9; «Слов'янознавці» – 6; «Сходознавці» – 2, по одному – «Історики Прибалтики» та «Історики Середньої Азії». На наш погляд, такий розподіл є досить умовним, адже наукові інтереси більшості істориків були різнобічними.

На сьогодні енциклопедична справа аж ніяк не втратила своєї актуальності, про що свідчить видання цілої низки енциклопедій: від «Енциклопедії історії України» та «Енциклопедії сучасної України» до більш спеціальних видань. У всіх цих проектах коло південноукраїнських істориків розширено, а фактаж значно збільшено. Усунуто заполітизовані оцінки.

Прикметою нашого часу є видання просопографічних енциклопедій, в яких добір героїв статей здійснений за професійною та регіональною ознаками. Кожен з класичних південноукраїнських університетів вже має видання, присвячене своїм професорам. Наймасштабнішим проектом є 4-томний біографічний словник про професорів Одеського університету [23]. До нього включено 77 біографій професорів, які упродовж усього свого

творчого життя системно, або частково висвітлювали історичні питання. Вочевидь, коло персоналій могло бути й більшим у разі включення до видання приват-доцентів, серед яких були такі відомі фахівці, як Г. О. Афанасьєв. Біографії 25 істориків включено до аналогічного видання з історії Таврійського університету та 6 – Дніпропетровського. Проте, за рівнем ґрунтовності одеське видання значно їх перевершує, особливо кримське.

Великим здобутком вітчизняної історіографії є видання двох енциклопедій, спеціально присвячених історикам – одеським та південноукраїнським загалом [24]. До першого з них включено біографії 161 історика XIX – початку XX ст., а до другого – 51. Втім, загальновідомо, що одеські історики працювали й поза межами Одеси, зокрема в інших південноукраїнських містах, тому видання має ширше значення.

Серед зарубіжних видань найбільшу увагу південноукраїнській науці, південноукраїнським вченим приділили російські енциклопедії. Взяти хоча б перший том ґрунтовної енциклопедії «Правова наука та юридична ідеологія Росії», до якого включено 36 біографій південноукраїнських юристів, здебільшого з числа професури Новоросійського університету, які в т. ч. активно вивчали історію, тому можуть бути віднесені й до кола представників історичної думки [25].

Висновки. Отже, головний внесок в енциклопедичну справу серед південноукраїнських вчених зробили одеські історики. Їх статті були присвячені широкому колу питань історії та історіографії, від давнини до новітнього часу. Історики брали участь у реалізації загальнонаукових (Енциклопедія Брокгауза і Єфрона, англомовна «Єврейська енциклопедія», «Російський біографічний словник»), загальнопросвітницьких («Народна енциклопедія»), біографічно-довідкових (видання Венгерова) проєктів. Серед цих видань можна виокремити як етноконфесійно-орієнтовані, так і загальнодержавні. У матеріалах, що публікувалися, переважав біографічний жанр. Власне, саме біографічні проєкти і можна вважати суто історіографічними, в реалізації яких брали участь одеські історики. Про значний доробок та авторитет південноукраїнських істориків свідчить і те, що у названих виданнях містяться не лише їх статті, але й статті про них, про багатьох інших південноукраїнських вчених, котрі не брали участі в енциклопедичних проєктах. Обидві групи енциклопедичних публікацій є сьогодні важливою джерельною та історіографічною базою для аналізу історіографічного процесу на теренах Південної України.

Бібліографічні посилання

1. В библиографическом обществе. *Одесские новости*. 1914, 13 октября.
2. Виппер Р. Ю. Кальвинизм. Кальвин. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. СПб, 1895. Т. XIV. С. 100–107.
3. Виппер Р. Ю. Лютер. *ЭСБ*. СПб, 1896. Т. XVIII. С. 258–263.
4. Деревицкий А. И. Новогреческая литература. *ЭСБ*. Т. XXI (1897): Нибелунги – Нэффер. С. 268–273.
5. Доброклонский А. П. Моя краткая автобиография. *Записки Русского научного института в Белграде*. Белград, Вып. 15. 1938. С. I–VIII.
6. Дубнов С. М. Книга жизни. Иерусалим; Москва, 2004. 795 с.
7. Кирпичников А. И. Карамзин Н. М. *ЭСБ*. Т. XIV (1895): Калака – Кардам. С. 440–447.
8. Клаузнер Й. Г. Об энциклопедии иудаизма на еврейском языке. Белосток, 1903. 21 с.
9. Маркевич А. И. Богдан Зиновий Хмельницкий. *Русский биографический словарь*. Т. 21 (1901): Фабер – Цявловский. С. 347–362.
10. Маркевич А. И. Н. И. Костомаров. *Русский биографический словарь*. Т. 9 (1903): Кнаппе – Кюхельбекер. С. 305–319.
11. Маркевич А. Выдающийся труд. *Одесские новости*. 1896, 20 декабря.
12. Новый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. СПб, 1911–1916. Т. 1. Стб. 394–395; Т. 8. Стб. 516–518; Т. 13. Стб. 30–32.
13. Отдел рукописей Института Русской литературы («Пушкинский дом»). Ф. 377. Оп. 7. Д. 16; 3315.
14. Стамбол І. Участь одеситів у роботі Постійної комісії УАН–ВУАН для складання біографічного словника діячів України. *У пошуках гармонії... Наукова збірка до 50-річчя професора Вадима Михайловича Хмарського*. Одеса, 2017. С. 279–293.
15. Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.). СПб, 2002. 676 с.
16. Успенский Ф. И. Византия. *ЭСБ*. СПб, 1892. Т. VI, (п/том XI). С. 251–260.
17. Фонд рукописів відділу рідкісних видань та рукописів Одеської національної бібліотеки ім. М. Горького. Ф. 29. К. 2. P-515; К. 1. P-514.
18. Яковлев В. Ашик А. Б. *Критико-биографический словарь русских писателей и ученых*. СПб, 1889 Т. 1. С. 891–892.
19. Council of the Four Lands. *Jewish Encyclopedia*. New York, 1903–1904. Vol. IV. P. 304–308; Jacob Frank. *Jewish Encyclopedia*. New York, 1903–1904. Vol. V. P. 475–478; Hasidism. *Jewish Encyclopedia*. New York, 1903–1904. Vol. VI. P. 251–258.
20. П-въ Н. В. Клигин А. М. *Богословская энциклопедия*. 1910. Т. XI. С. 251–252.
21. Славяноведение в дореволюционной России. *Библиографический словарь*. М. : Наука, 1979. 428 с.
22. История исторической науки в СССР. Дооктябрьский период: библиография. М. : Наука, 1965. 703 с.
23. *Профессори Одеського (Новоросійського) університету*: біогр. словник: в 4 т. / відп. ред. В. А. Сминтина, заст. відповід. ред. М. О. Подрезова; редкол. : Ю. А. Амброз, Т. В. Васильєва, І. С. Гребцова, Д. С. Іщенко, Н. Л. Олегович, В. Г. Полтавчук, Т. М. Попова, В. Д. Севастьянова, М. Я. Тихоненко, М. І. Чеснокова, Н. Г. Юргелайтис ; упоряд. та бібліогр. ред. В. П. Пружина, В. В. Самодурова. 2-е вид. Одеса : Астропринт, 2005. Т. 1 : Ректори. 128 с.; Т. 2 : А – І. 509 с.; Т. 3 : К – П. 597 с.; Т. 4 : Р – Я. 629 с.
24. Одеські Історики. Том I (початок XIX – середина XX ст.). Одеса, 2009. 478 с.; *Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / упорядн. І. Лиман; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства*

імені М. С. Грушевського; Бердянський державний педагогічний університет, Науково-дослідний інститут історичної урбаністики. К., 2013. Т. 1. 382 с.

25. *Правовая наука и юридическая идеология России: энциклопедический словарь биографий* / отв. ред. и рук. авт. коллектива: В. М. Сырых. Москва : Юрист, 2009. Т. 1 : XI – начало XX в. 918 с.

References

1. (1914, October 13). V bibliograficheskom obshchestve [In a bibliographic society]. *Odesskie novosti*. [in Russian].

2. Vipper, R. Yu. (1895). Kalvinizm. Kalvin [Calvinism. Calvin]. *Entsiklopedicheskii slovar Brokgauza i Efrona* [Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron] (Vol. XIV), (pp. 100-107). [in Russian].

3. Vipper, R. Yu. (1896). Liuter [Luther]. *Entsiklopedicheskii slovar Brokgauza i Efrona* [Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron] (Vol. XVIII), (pp. 258-263). [in Russian].

4. Derevitskii, A. I. (1897). Novogrecheskaia literatura [New Greek literature]. *Entsiklopedicheskii slovar Brokgauza i Efrona* [Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron] (Vol. XXI), (pp. 268-273). [in Russian].

5. Obroklonskii, A. P. (1938). Moia kratkaia avtobiografiia [My short autobiography]. *Zapiski Russkogo Nauchnogo Instituta v Belgrade* (Issue 15), (pp. I-VIII). Belgrade. [in Russian].

6. Dubnov, S.M. (2004). *Kniga zhizni* [The book of life]. Jerusalem; Moscow. [in Russian].

7. Kirpichnikov, A. I. (1895). Karamzin N. M. [Karamzin N. M.] *Entsiklopedicheskii slovar Brokgauza i Efrona* [Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron] (Vol. XIV), (pp. 440-447). [in Russian].

8. Klauzner, I. G. (1903). *Ob entsiklopedii iudaizma na evreiskom yazyke* [About the Encyclopedia of Judaism in Hebrew]. Belostok. [in Russian].

9. Markevich, A. I. (1901). Bogdan Zinovii Khmel'nitskii [Bogdan Zinovij Hmel'nitskij]. *Russkii biograficheskii slovar* [Russian Biographical Dictionary] (Vol. 21), (pp. 347-362). [in Russian].

10. Markevich, A. I. (1903). Kostomarov N. I. [Kostomarov N. I.]. *Russkii biograficheskii slovar* [Russian Biographical Dictionary] (Vol.9), (pp. 305-319). [in Russian].

11. Markevich, A. (1896, December 20). Vydaiushcheisia trud [Outstanding work]. *Odesskie Novosti*. [in Russian].

12. (1911-1916). *Novyi entsiklopedicheskii slovar Brokgauza i Efrona* [New Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron] (Vol. 1.), (pp. 394-395); (Vol. 8.), (pp. 516-518); (Vol. 13), (pp. 30-32). [in Russian].

13. Otdel rukopisei Instituta Russkoi literatury («Pushkinskii dom»). F. 377. Op. 7. D. 16; 3315. [in Russian].

14. Stambol, I. (2017). Uchast odesytiv u roboti Postiinoi komisii UAN-VUAN dlia skladannia biohrafichnoho slovnyka

diiachiv Ukrainy [Participation of Odessites in the work of the Standing Committee of the UAN-VUAN for the compilation of the biographical dictionary of the leaders of Ukraine]. *U poshukakh harmonii... Naukova zbirka do 50-richchia profesora Vadyma Mykhailovycha Hmarskoho* [In search of harmony... Scientific collection for the 50th anniversary of Professor Vadym Mikhailovych Khmarsky] (pp. 279-293). Odessa. [in Ukrainian].

15. Tunkina, I. V. (2002). *Russkaia nauka o klassicheskikh drevnostiakh iuga Rossii (XVIII - seredina XIX v.)* [Russian science about classical antiquities of the south of Russia (XVIII - middle of XIX century)]. Saint Petersburg. [in Russian].

16. Uspenskii, F. I. (1892). Vizantiia [Byzantium]. *Entsiklopedicheskii slovar Brokgauza i Efrona* [Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron] (Vol.VI), (pp. 251-260). [in Russian].

17. Fond rukopysiv viddilu ridkisykh vidan ta rukopysiv Odeskoi natsionalnoi biblioteki im. M. Horkoho [The Fund of Manuscripts of the department of Rare editions and the Manuscripts of the Odessa M. Gorky National Library]. Found. 29. K. 2. R-515; K. 1. R-514. [in Ukrainian].

18. Yakovlev, V. (1889). Ashik A. B. [Ashik A. B.]. *Kritiko-biograficheskii slovar russkikh pisatelei i uchenykh* [Critical and biographical dictionary of Russian writers and scientists] (Vol. 1), (pp. 891-892). [in Russian].

19. (1903-1904). Council of the Four Lands. *Jewish Encyclopediia* (Vol. IV), (pp. 304-308). New York; 1903-1904. Jacob Frank. *Jewish Encyclopediia*. (Vol.V), (p. 475-478). New York; (1903-1904). Hasidism. *Jewish Encyclopediia* (Vol.VI), (pp. 251-258). New York.

20. P-v, N. V. (1910) Klitin A. M. [Klitin A. M.]. *Bogoslovskaia entsiklopediia* [Theological Encyclopediia] (Vol. XI), (pp. 251-252). [in Russian].

21. *Slavianovedenie v dorevoliutsionnoi Rossii. Bibliograficheskii slovar* [Slavic studies in pre-revolutionary Russia. Bibliographic Dictionary]. Moscow. [in Russian].

22. (1965). *Istoriia istoricheskoi nauki v SSSR. Dooktiabrskii period: Bibliografiia* [History of historical science in the USSR. Pre-October period: Bibliography]. Moscow. [in Russian].

23. Smyntyna, V. A. (Ed.) (2005). *Professory Odeskoho (Novorossiiskoho) universytetu: biohrafichnyi slovnyk* [Professors of the Odesa (Novorossiysky) University: biographical dictionary] (Vol. 1-4). Odesa: Astroprynt. [in Ukrainian].

24. (2009). *Odeski istoriki* [Odesa historians] (Vol. 1). Odessa; Zyman, I. (Ed.) (2013). *Doslidnyky istorii Pivdennoi Ukrainy: biobibliografichnyi dovidnyk* (Vol. 1.). Kyiv. [in Ukrainian].

25. Syrykh, V. M. (Ed.). (2009). *Pravovaia nauka i iuridicheskaia ideologiia Rossii: entsiklopedicheskii slovar biografii* [Legal science and legal ideology of Russia: encyclopedic dictionary of biographies] (Vol. 1). Moscow. [in Russian].

Oleksandr Muzychko,

PhD, Associate Professor,

Asistant Professor of the Department of History of Ukraine, Odessa I. I. Mechnikov National University

HISTORIANS FROM SOUTHERN UKRAINE IN ENCYCLOPAEDIC DISCOURSE OF XIX-XX CENTURIES

The article analyzes the participation of historians who lived and worked in the territory of Southern Ukraine in the nineteenth and early twentieth centuries, in contemporary encyclopedic projects. On the other hand, it was researched how the figures of southern Ukrainian historians were covered in encyclopedic editions. It was established that the main contribution to the encyclopedic case was made by the Odesa authors. Their articles were devoted to a wide range of issues of history and historiography, from ancient times to modern history. The considerable contribution and authority of southern Ukrainian historians is evidenced by the fact that most of them are written in separate articles in encyclopedic editions of the nineteenth and twentieth centuries. This creates a solid historiographical basis for the modern elaboration of their biographies.

K e y w o r d s: historiography in the South of Ukraine, Novorossiisk University in Odessa, Encyclopedic Dictionary of publishing house F. A. Brockhaus and I. A. Efron, Jewish Encyclopedia, Encyclopedia of Ukrainian Studies.